

نکات اساسی در تحقیقات تاریخی

چکیده

نرا ابتدا ضرورت توجه به تحقیقات تاریخی مطرح شده و انواع منابع مورد استفاده در اینگونه تحقیقات ذکر شده است. پس از آن تحلیل بیرونی و تحلیل درونی سند برای دستیابی به اصالت سند و صداقت نویسنده تشریح گردیده است. مراحل اساسی تحقیق تاریخی و نقش ذهنیت در اینگونه تحقیقات بخش بعدی مقاله را تشکیل می‌دهد. چند روش عینیت بخشیدن به تحقیقات تاریخی تحت عنوان تحلیل واژگان و تحلیل مقوله‌های موضوعی نیز در مقاله شرح داده شده است.

از آنجا که علوم اجتماعی و علوم انسانی بر اساس گنجینه اطلاعات و دانشهای مکتوب شکل می‌گیرند، تحقیقات تاریخی یکی از ضروری‌ترین و مهمترین روشهایی است که در خدمت آنها قرار گرفته است. مطالعات روانشناسی که در صدد شناخت رفتارهای انسانی هستند ضرورتاً بایست به تاریخچه افرادی سروکار دارند، هنگامی که مشکلی برای شخص پیش می‌آید اطلاع از زندگی گذشته‌اش برای درک رفتار فعلی او ضرورت می‌یابد. مطالعات تاریخی در تعلیم و تربیت نیز کاربرد وسیع

---

* دانشیار گروه کتابداری دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه شهید چمران

دارد. بررسی نظرات و خدمات مریبان و بزرگان تعلیم و تربیت، بررسی عوامل مؤثر در رشد نظامیه‌ها، مدارس دینی، مدارس ابتدائی، متوسطه و دانشگاهها از جمله مواردی هستند که تحت عنوان مطالعات تاریخی تعلیم و تربیت گروه‌بندی می‌شوند.^۲ جامعه‌شناسی که درصدد شناخت رفتارهای حاکم بر گروهها وجوامع است چاره‌ای جز بررسی پیشینه تاریخی جوامع ندارد. شناخت فرهنگ يك ملت جز با مراجعه به تاریخ آن ملت میسر نیست. سیاست و اقتصاد يك ملت را نمی‌توان بدون ملاحظات تاریخی مؤثر بر ارزشها، اندیشه‌ها و رفتارهای آن ملت بنیان نهاد...

بنابه تعریف، تحقیق تاریخی عبارت است از تفحص انتقادی رویدادها، پیشرفت‌ها و تجربیات گذشته بمنظور آشنا شدن باروال زندگی انسانهای پیشین و شناخت ویژگیهای مشترک و عمومی که به‌اتکاء آنها احتمالاً تاملاتی محدود پیش‌بینی وقایع مشابه آینده میسر گردد. چون وقایع گذشته را نمی‌توان مستقیماً مورد مشاهده قرار داد، بناچار تفحص انتقادی متوجه منابعی است که پدیده‌های اجتماعی گذشته بر روی آنها ثبت شده، این منابع عبارتند از:

۱- منابع کتبی دست نوشته یا چاپی شامل:

الف. کتابهای تاریخ عمومی

ب. کتابهای تاریخی موضوعی (تاریخ سیاسی، تاریخ اقتصادی، تاریخ نظامی...)

پ. کتابهای مسالك و ممالك

ت. کتابهای ملل و نحل

ث. متون ادبی (زندگینامه‌ها، دیوانها، تذکره‌ها و کتابهایی که در آداب پادشاهان و مملکت‌داری و حکومت نوشته شده است).

ج. سفرنامه‌ها

چ. فرمانها، مکاتبات اداری، نامه‌های شخصیت‌های تاریخی، فتحنامه‌ها، سنگ‌نبشته‌های باستانی، مکاتبات و اسناد سیاسی، معاهدات، اسناد قضائی و مالی و حقوقی، گزارشات اقتصادی، گزارشات اجتماعی، گزارشات نظامی و

مکاتبات خصوصی .

ح . مطبوعات شامل روزنامه‌ها، مجلات و جنگ‌ها و پیاپی‌ها .

خ . بایگانیهای دولتی، بایگانیهای خصوصی و بایگانیهای سازمانی .

۲- منابع آماری شامل :

آمارهای اقتصادی، آمارهای مالی، آمارهای فرهنگی، آمارهای جمعیتی ،

آمارهای تولیدی و ...

۳- منابع تصویری شامل :

تصاویر، فیلم‌ها، نقشه‌ها، نقاشیهایی که وضعیت شهرها، لباسها و ... را

نمایش می‌گذارند .

۴- آثار تاریخی و هنری پیشینیان شامل :

لباسهای تاریخی، لوح‌ها، سکه‌ها، کتیبه‌های چوبی و گچی در بناهای تاریخی

و مقابر و آثار هنری که از زیر خاک بدست می‌آید .

معیار اساسی که در انتخاب نوع منبع اولیه اثر تعیین‌کننده دارد هدفی است

که برای دستیابی به آن به تحقیق پرداخته‌ایم، بعنوان مثال مطبوعات هر دوره بهترین

وسيله برای شناخت مسائل جاری و اوضاع سیاسی و اجتماعی آن دوره است.

اشعار منبع خوبی برای درك کیفیت برخورد و تماس آدمها با محیط و بایکدیگر

و با سازمانها و با طبیعت در زمان و مکانی معین هستند. داستانها و نایشنامه‌ها

از وضعیت اجتماعی و فرهنگی و باورهای روشنفکری مسلط هر دوره ریشه

می‌گیرند. صورت مذاکرات مجلس مقننه نمایندگان گرایشهای فکری در مجلس و

جامعه است. اسناد بودجه‌ای که طی زمان به آموزش و پرورش اختصاص داده شده

منبعی است که توجه مسئولین سازمانهای آموزشی را تصویر می‌کند. برگه امانت

کتابها منابعی هستند که استقبال جامعه از هر کتاب را می‌نمایانند . سابقه کتابهایی

که توسط شخص یا اشخاصی از کتابخانه‌ها به امانت رفته‌اند نشانی است از گرایش

موضوعی آنها در گذشته و راهنمایی است بر موضوعات مورد توجه آنها در آینده.

مقالات نشر شده در مجله‌ای حقوقی هم‌گرایش‌های فکری حقوق‌دانان دست به‌قلم را تصویر می‌کنند و هم معیارهای هیئت تحریریه را بنمایش می‌گذارند.

چون منابع فوق‌الذکر توسط انسانها بوجود آمده‌اند و عواملی چون ضعف قوه حافظه، نقص قوه ادراک، تسامح، غفلت و اغراض شخصی بر آنچه انسانها بوجود می‌آورند بی‌تأثیر نیستند، تحقیقات تاریخی در پی آنند که از طریق تعیین ارزش شواهد تاریخی، تعیین درجه درستی مطالب مندرج در شواهد تاریخی، تعیین معنی دقیق و برد واقعی پدیده ثبت شده به‌عین رویدادها بگونه‌ای که روی داده‌اند، علل وقوع رویدادها و رابطه آنها با دیگر وقایع و نتایج و اثرات حاصل از هر واقعه پی‌برند.

روشهای عمومی که در تحقیقات تاریخی بکار می‌روند کم و بیش از روش تحلیلی که در نقد ادبی یا نقد تاریخی بکار می‌روند مشتق شده‌اند. در این‌گونه روشها دو نوع تحلیل که عبارتند از تحلیل درونی و تحلیل برونی سند از یکدیگر متمایز هستند. در تحلیل برونی به‌هرسند هم در رابطه با مجموعه سندهائی که سند مورد تحلیل بخشی از آنها را تشکیل می‌دهد و هم در رابطه با مجموعه امکانات زمانی، مکانی و اجتماعی که باسند همراه بوده است و هم به نتیجه‌ای که تنظیم کننده سند از تولید سند در نظر داشته توجه می‌شود. از طریق تحلیل درونی محتوی یک سند شناخته می‌شود. در این تحلیل غالباً انتقاد احساسی و انتقاد عقلانی مورد نظر هستند. هدف از انتقاد احساسی بررسی احساس و تأثیری است که از کل اثر حاصل می‌شود. هدف از انتقاد عقلانی بررسی منطقی محتوی اثر می‌باشد. در تحلیل آثار ادبی معمولاً هر دو انتقاد مورد نظر می‌باشند ولی در تحلیل آثار غیر ادبی بیشتر انتقاد عقلانی مطرح می‌باشد و به‌همخوانی اطلاعات هر سند با اطلاعات دیگری که خود سند عرضه داشته و اطلاعاتی که در سندهای دیگر در همان زمینه وجود دارد بآبهره‌وری از روش قیاسی و استقرایی توجه می‌شود. بعلاوه دانش نویسنده نزدیکی زمانی و مکانی وی با واقعه و گرایشهای فردی وی توجه می‌شود.

هدف اساسی از تحلیل‌های فوق تعیین اصالت سند و صداقت نویسنده است. در مورد اصالت سند همه کوششها متوجه این نکته است که معلوم شود تاچه اندازه سند مورد تحلیل، درست همانی است که انگاشته می‌شود. در مورد صداقت نویسنده همه کوششها متوجه این نکته است که معلوم گردد تاچه اندازه واقعیت‌هایی که نویسنده ادعای گزارش آنها را دارد دقیقاً گزارش شده است. در این مورد دو عامل، امکان نویسنده متن برای شناختن کامل واقعیتها و صداقت خود او در آنچه که گزارش کرده‌اند دخالت دارند.^۷

در بسیاری از اسنادی که در تحقیقات تاریخی مورد مطالعه قرار می‌گیرند مسأله اصلی تنها اصالت سند است و مسأله صداقت گزارش‌گر مطرح نیست. سندهایی مانند اساسنامه يك حزب، متن قانون اساسی يك کشور، فرمان يك زمامدار و نطق يك وکیل مجلس که خودشان، به‌صورتی، عین واقعیت هستند و نه اطلاعاتی درباره واقعیت‌ها تنها از نظر اصالت مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند. در مقابل سندهایی که اطلاعاتی درباره واقعیت‌ها می‌دهند هم از نظر اصالت و هم از نظر صداقت تولیدکننده سند مورد بررسی قرار می‌گیرند. خاطرات سیاستمداران از رویدادهای دوران خدمتشان و گزارشهای خبرنگاران جنگی از این گروه می‌باشند. در تحلیل اینگونه اسناد دو اصل ترجیح به‌سند و ترجیح به‌اعتبار راوی مورد قبول است. هرگاه خبری در چند منبع مختلف ذکر شده باشد - یا یکسان ذکر شده باشد - معتبرتر از خبری است که فقط در يك منبع - یا بشکل متفاوت - ذکر گردیده است. نیز هرگاه خبری توسط چند راوی ذکر شده باشد قول راوی معتبر و خوش سابقه بر دیگران ترجیح داده می‌شود. در هر دو مورد فوق، طبیعی بودن خبر واقعه در رابطه با شرایط مکانی، زمانی و اجتماعی وقوع خود مورد نظر می‌باشند.^۸

مراحل تحقیق تاریخی

هر تحقیق تاریخی دارای سه مرحله است :

۱- مرحله گردآوری اطلاعات. در این مرحله محقق از طریق مراجعه به فرهنگها، دایرةالمعارفها، سالنامهها، کتابشناسیها و فهرستهای مقالات با مجموعه اسناد و مدارك که در رابطه با موضوع مورد تحقیق وجود دارد آشنا می شود و درمی یابد که در کجا باید جستجوی آنها بپردازد.

۲- ارزیابی اعتبار، مأخذ و اطلاعات. در این مرحله با تکیه بر اسلوبهای نقد درونی و نقد برونی سند، کمیت و کیفیت و اعتبار مأخذ، امکانات زمانی، مکانی، اجتناعی و علمی مؤلف، اسناد معتبر از اسناد غیر معتبر شناسائی می شوند.

۳- تعبیر و تفسیر اطلاعات گردآوری شده. در این مرحله اطلاعات موجود در اسناد معتبر با تأکید بر منطق و استدلال و تطبیق مورد بررسی قرار می گیرند. در این مرحله است که پیکره واقعیت مورد مطالعه بازسازی می شود، نقش رویدادهای مختلف قبلی در ایجاد واقعیت مورد مطالعه مشخص می شود و نتایج و اثرات حاصل از واقعه آشکار می گردد.

هرگاه اطلاعات مورد مطالعه مربوط به واقعیت های مادی نظیر آمارها نباشد ضروری است که اطلاعات با حداکثر بیطرفی و خودداری از تحریف واقعیت موجود در سند مورد تعبیر و تفسیر قرار گیرد. در چنین مواردی نتیجه حاصله بمقدار زیادی تابع ویژگیهای شخصی است که اطلاعات را تعبیر و تفسیر می کند. بنابراین بعید است که دو محقق تعبیر و تفسیر یکسانی از تحلیل يك سری اطلاعات بدست دهند. به بیانی دیگر آنجا که تعبیر و تفسیر لازم است ذهنیت نیز حضور دارد.

در سالهای اخیر بمنظور عینیت بخشیدن به مطالعات تاریخی روشهای کمی تحلیل سند که در واقع مکمل روشهای قبلی هستند ابداع گردیده اند. در این روشها

بجای توجه عمیق و عقلانی به محتوی اسناد و مدارک، اجزاء تشکیل دهنده آنها جدا از سایر اجزاء مورد بررسی قرار می‌گیرند. گروهی از اینگونه روشها به مطالعه واژگان، سبک و طرز بیان می‌پردازند و گروهی دیگر به معنی لغتها و محتوی آنها و فکراهی که در سند عرضه شده توجه می‌کنند. مطالعاتی که به متن از طریق شمارش واژگان و تعیین بسامدی هر واژه توجه دارند در گروه اول گنجانیده می‌شوند. اینگونه مطالعات بر آنند که از طریق تعیین میزان تکرار کلمه‌ها به سبک نویسنده پی ببرند. اصل کلی حاکم بر اینگونه مطالعات عبارتست از مقایسه میزان تکرار کلمه‌هایی که نویسنده به کار می‌برد با میزان تکرار همان کلمات در زبان متداول زمان نویسنده. به بیان دیگر سعی می‌شود تا از طریق نوع واژگان و شیوه‌ای که کلمه‌ها بکار گرفته شده‌اند بفکر یک نویسنده دست یابند. با این روش می‌توان به تحولات ادبی، سیاسی و اجتماعی در عصرهای مختلف پی برد. ذیلاً به سه مطالعه که از این روش استفاده کرده‌اند اشاره می‌شود:

پرویز ناتل خانلری تحول بیست وزن از اوزانی را که در غزل فارسی بکار می‌رود بررسی کرده است و با مقایسه غزل‌های ۵۱ غزلسرای قرن‌های ششم تا سیزدهم هجری قمری رابطه تحول اوزان و دیگر گونی‌های مهم اجتماعی ایران چون حمله مغول، استیلای تیمور و ظهور نادر را مشخص ساخته^۹. در مطالعه دیگر واکنشهای ملت آلمان به بمباران‌های استراتژیک از طریق تحلیل نامه‌های سانسور شده غیر نظامیان این کشور شناخته شد^{۱۰}. تحلیل میزان کلمه‌های سیاسی مانند دموکراسی، برابری، ملی‌گرایی و غیره در یکی از روزنامه‌های مهم آلمان، آمریکا، انگلستان، شوروی و فرانسه مشخص کرد که طی ۶۵ سال مکاتب پرولتاریایی رفته رفته جانشین لیبرالیسم سنتی شده و پس از آن بجهت تهدیدات روزافزون جنگ کلمه‌های نظامی‌گری و ملی‌گرایی رونق یافته است^{۱۱}.

گروه دوم از مطالعات کمی متکی به اسنادی هستند که خودشان واقعیت را تشکیل می‌دهند و برای تحلیل جامعه‌شناختی و روانشناختی مفید هستند. در این

روش برخلاف مورد قبلی بیش از تحلیل سند مقوله‌های مشخص در نظر گرفته می‌شود و ضمن تحلیل محتوی سند، میزان تکرار هر مقوله در هر متن مشخص می‌شود. مثلاً ممکن است محتوی هر سند از جهات زیر مورد تحلیل قرار گیرد. محتوی سند چه موضوعاتی را شامل می‌شود: موضوعات سیاسی، اقتصادی، تاریخی، جغرافیایی و غیره. نحوه برخورد با موضوعات چگونه است؟ مخالف است، موافق است یا بی‌طرف. چه ارزشهایی در متن وجود دارد: آسایش، غم، مهارت، قدرت، ضعف، یأس، شهامت، چابکی و ... مردم را با چه ویژگی‌هایی توصیف کرده: ویژگی‌های قومی، ویژگی‌های نژادی یا ویژگی‌های سیاسی، به چه کسانی استناد می‌شود: مقامات سیاسی، دینی، علمی و ... چه روشهایی برای رسیدن به هدف در پیش گرفته شده است. زور، قانون، همکاری، مبارزه، تسلیم و ... چه شخص یا اشخاصی مورد خطاب هستند. مردم، کشاورزان، کارگران، ثروتمندان، بی‌سوادان و ... وقایع در کجا اتفاق افتاده، زمان بکار برده شده چیست آینده، حال، گذشته و ...

سه مثال در این مورد عبارتست از تحلیل نامه‌هایی که به نمایندگان مجلس می‌رسد، تحلیل عبارات یا جملات یک نوشته، تحلیل سخنرانی‌های شخصیت‌های سیاسی و دینی از طریق تحلیل نامه‌های گروه اول می‌توان دریافت که انتخاب‌کنندگان چه تصویری از نمایندگان خود دارند. از طریق تحلیل عبارات یا جملات یک نوشته میتوان، مثلاً، به اهمیتی که قرآن برای علم قائل است پی برد. از طریق تحلیل محتوی سخنرانی‌های سیاسی و واژگان مورد استعمال آنها میتوان از گرایشها و خط‌مشی‌های سیاسی این افراد آگاه شد.

روشهای فوق‌الذکر گرچه فاقد عمق روشهای کیفی هستند ولی چون می‌توانند محتوی اسناد را به کمیت تبدیل کنند از عینیت بیشتری برخوردارند و این امکان وجود دارد که در تحلیل اسناد به کار دسته‌جمعی و تحقیق‌های گروهی روی آورد. وقایع تاریخی در گذشته رخ داده‌اند و بدلیل یگانه‌بودنشان نمی‌توان با قاطعیت درباره علل وقوع آنها اظهار نظر کرد. معیناً این واقعیتی است که وقتی بسط‌الع

حوادث گذشته می‌پردازیم با امری مرموز سروکار نداریم و این امکان هست که به‌عناصر و شواهد و یا فرضیه‌ای روشن‌گر در رابطه با موضوع مورد مطالعه دست یابیم. دومشکل امر تشکیل فرضیه را در مطالعات تاریخی سد مینمایند:

۱- چون این امکان وجود دارد که اطلاعات تازه‌ای درباره رویدادهای مورد مطالعه بدست‌آید پژوهنده‌ای که روش تاریخی را برگزیده است نمی‌تواند با اطمینان نسبت به روابط واقعی رویدادها اظهار نظر کند.

۲- چون احتمال دارد که تحقیقات آینده بر کمیت و کیفیت وقایع و حقایق شناخته‌شده مربوط به رویداد مورد مطالعه بیافزاید اتخاذ تصمیم درباره مقدار و یا حجم شواهد و مدارک در یک مطالعه تاریخی بسیار مشکل است.

با وجود دو مشکل فوق. چنانچه تحقیقات تاریخی در پی فهم گذشته برای دستیابی به اصولی هستند که راهنمای بشر در آینده باشند لازم است تا رابطه علت و معلولی در رویدادهای تاریخی مورد توجه قرار گیرند. درست است که بجهت عدم توانایی در تکرار رویدادهای تاریخی نمی‌توان به قوانین دقیق تاریخی دست یافت، مع هذا باید کوشید تا با ارائه فرضیه‌های مناسب به تعبیر و تفسیر رویدادهای تاریخی مورد مطالعه پرداخت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ۱- ریتال انکینسون . زمینه روانشناسی . نوشته ریتال انکینسون، ریچارد س . انکینسون وارنست ر . هیلگارد . ترجمه و ویراستار محمدتقی براهنی . تهران: انتشارات رشد، بی تا، ج ۱، ص ۴۸ .
- ۲- جان بست . روشهای تحقیق در علوم تربیتی . ترجمه حسن پاشا شریفی و نرگس طالقانی . تهران: انتشارات رشد، ۱۳۶۶، ص ۱۷۳ .
- ۳- حسین ابوترابیان . مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۶ . تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۶ . ص ۱ .
- ۴- علی اصغر حاج سید جوادی . «شعر تاریخ درد»، در: حسن انوری - علی اصغر - خبره زاده . سخن و اندیشه، تهران، توس، ۱۳۵۵، ص ۱۴۳ .
- ۵- حسن عابدینی . صد سال داستان نویسی در ایران . تهران: نشر تندر، ۱۳۶۶ . ص ۱۴ .
- ۶- موريس دوورژه . روشهای علوم اجتماعی . ترجمه خسرواسدی . تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲ . ص ۱۰۵ .
- ۷- کیتس - کلارک . مقدمه‌ای بر روش تحقیق تاریخی . ترجمه اوانس اوانسیان . تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲ . ص ۴۷ .
- ۸- جهانگیر قائم مقامی . روش تحقیق در تاریخ‌نگاری . تهران، دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۸ . صص ۲۸-۳۰ .
- ۹- ت . فیروزان . «روش تحلیل محتوی»، در: کتاب آگاه . جلد ۴ . ص ۲۱۵ .
- ۱۰- همان منبع ۶، ص ۱۱۰ .
- ۱۱- همان منبع ۹، ص ۲۱۲ .